

SÍDELNÍ STRUKTURA POD VLIVEM
URBANIZAČNÍHO PROCESU

JAN BÍNA

Geografický ústav ČSAV, Brno, Mendlovo nám. 1, ČSSR

Резюме

СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ ПОД ВЛИЯНИЕМ
ПРОЦЕССА УРБАНИЗАЦИИ*Ян Бина*

Экономическая география кроме изучения развития собственных городов занимается прежде всего исследованием влияния урбанизации на более широкий масштаб структуры населенных пунктов. В окрестностях больших городов возникает поляризация населения и социо-экономические трансформации внутри поселений. Величина метрополитных регионов поэтому отвечает состоянию диффузии негородской урбанизационной структуры. Некоторые конкретные критерии включая такие, которые выражают категории качества, показаны на примере зоны влияния города Брно.

Summary

THE SETTLEMENT STRUCTURE UNDER
THE INFLUENCE OF URBANIZATION PROCESS

The economical geography deals besides the study of the development of towns proper specially with the research of the influence of urbanization on the wider framework of the whole settlement structure. In the hinterland of big cities the polarization of settlement and socio-economical transformations occur. The range of the metropolitan regions responds therefore to the state of diffusion of the nonmunicipal urbanizational structure. Some concrete criteria including those expressing even the quality of settlement are shown on the example of the hinterland of Brno.

Urbanizace osídlení a prostředí nabývá v současné době širokých celospolečenských forem. Vedle bezprostředních důsledků, důležitých z hlediska sídelní geografie, působí urbanizační proces významně i v společenské, sociologické sféře. Vedle nejstaršího a nejvlastnějšího způsobu projevu urbanizace (často dosud jen toho za urbanizaci výslovně označovaného) — tj. formování autentického městského prostředí zvyrazňuje se v současné době vliv urbanizačního procesu na širší obraz celé sídelní struktury.

V zásadě je možné rozdělit působení urbanizace do tří skupin:

- vytváření autentickéměstského prostředí
- vytváření ekonomickogeografických regionálních struktur
- vytváření společenských struktur

Zatímco první dvě skupiny odpovídají „materiálním“ součástem geografického prostředí, skupina sub c) má sociologickou povahu a je napojena na geografickou realitu nepřímými vazbami, často komplikovanými. Předmětem našeho zájmu dále budou jevy a důsledky vznikající působením urbanizace ve smyslu vytváření ekonomicko geografických regionálních struktur (bod b). Na rozdíl od již fyziognomicky registrovatelné městské struktury (městského prostředí) jde zde o nově se vytvářející socioekonomické rysy formálně neměstského osídlení.

Jaké jsou rysy urbanizační ekonomickogeografické regionální struktury? Obecně je možno shrnout, že odpovídají charakteristikám současného příměstského osídlení v zázemí velkých měst, tj. metropolitním regionům. Pro tyto útvary jsou užívány v české geografické a urbanistické literatuře i některé jiné názvy; určující podstata je však obdobná (GgÚ ČSAV, Blažek 1969 — urbanizované oblasti, VÚVA Brno, Gregorčík, Příkryl a kol. 1973 — městské regiony, Terplan Praha, Kohout a kol. 1975 — regionální aglomerace, VÚVA Brno, Zbořil a kol. 1975 — regionální systémy osídlení aj.). Charakteristickými rysy metropolitních regionů jsou:

- polarizace sídelní struktury;
- socioekonomické strukturální transformace.

Polarizací sídelní struktury rozumíme objemové zintenzívnění běžných ekonomickogeografických regionálních procesů při současném směrovém soustředění na hlavní jádro oblasti. Příměstské zóny nejsou již osídleny venkovskými občany, ale „skrytými obyvateli města“ (Perevedencev), zapojenými do ekonomické základny města a jeho vybavenosti obslužné, kulturní a volnočasové. Intenzita cest obyvatelstva příměstské oblasti silně vzrůstá, tomu odpovídá i hustota dopravních spojů. Proti průměru za širší územní celky lze polarizovanost osídlení např. v zázemí Brna nalézt v oboru dojížděky za prací, za službami, na vysoké školy, ale i ve skladbě meziměstských telefonních hovorů, odběru krajského tisku apod.

Je-li možné tyto znaky nazvat též vektorovou urbanizací, pak socioekonomické strukturální transformace zázemí velkoměst jsou důsledkem tzv. skálární urbanizace. Jak vyplývá již z použité terminologie, v tomto případě nejde o mezisídelní vztahy, nýbrž o odraz a praktický následek těchto vztahů v konkrétních příměstských sídlech. Socioprofesionální struktura se zde již téměř vyrovnala městské (nízký podíl zemědělství a naopak vysoký podíl terciéru, vyšší podíl dělníků aj.). Vedle funkčních přeměn vystupují i přeměny fyziognomické (nízký podíl zemědělských usedlostí v bytovém fondu sídel, nové rodinné domky atp.). Úroveň městské socioekonomické gravitace nad určitou mezní hladinou tedy zanechává stopy na přilehlém území a vytváří jeho strukturální podobnost městu.

Obojí charakteristiky — jak polarizace, tak transformace — utvářejí společně kategorii tzv. mimoměstské urbanizace. Vzhledem k tomu, že její obsah je vyjádřen kritérii ekonomickogeografické struktury (např. ekonomická skladba obyvatelstva, skladba vyjížděky apod.) lze vidět genetickou podstatu našich metropolitních regionů v difúzi urbanizační struktury. Důležitým rysem, typickým pro Československo, ale i jiné země, je že tato difúze urbanizační struktury není v celostátním měřítku doprovázena i difúzí městské koncentrace obyvatelstva. Strukturálně urbanizované oblasti v ČSR naopak většinou snižují svůj počet obyvatel, jak dokládá Blažek (1974) konkrétními daty za

úhrn ČSR: jaderná města autorových urbanizovaných oblastí a okrsků zvýšila v roce 1970 proti roku 1961 svůj počet obyvatel na 108,9 %, ale vnitřní urbanizované zóny měly jen 90,7 % a margiální zóny 97,0 % obyvatelstva. Blížejší okolí větších měst tedy ztrácela obyvatelstvo nejrychleji. To potvrzuje, že strukturní urbanizace působí často jako dostředný migrační podnět (tendence „skrytých obyvatel města“ k přesídlení do odpovídajícího městského prostředí, naskytne-li se příležitost).

Uvedený jev je zároveň citlivým spoluukazatelem toho, že vyvinutost atributů strukturní urbanizace nezakládá ještě sama o sobě kvalitativní stránku osídlení. Např. silná časově náročná vyjížďka za prací může zde působit dokonce jako protikladný činitel. Vedle strukturně urbanizačních sledování, odpovídajících v podstatě nodální regionalizaci (zóny intenzivní strukturní urbanizace jsou zároveň jednoznačnými nodálními pásmy konkrétních měst), je proto třeba stále více zaměřovat pozornost na geografii kvality osídlení, kvalitativní urbanizaci. Ta vytváří novou diferenciaci osídlení, udávající v podstatě jak daleko oblastně i místně pokročil proces vyrovnávání vesnice s městem — tento jeden ze základních marxistických principů.

Některé skutečnosti byly ověřeny na příkladě zázemí města Brna. Z hlediska strukturní urbanizace je okolí Brna výrazně vyvinutou ukázkou. Specifičnost sídelněgeografických rysů v okolí Brna byla hodnocena relativně na pozadí průměru situace za větší územní celky. Sledovali jsme, do jaké územní velikosti vymezení brněnského zázemí se udrží specifická situace v hodnotách zvolených znaků a dále kontinuální rozdíly mezi jednotlivými zónami zázemí.

Ve zvolených strukturně urbanizačních ukazatelích se nejužší zóna zázemí Brna¹⁾ odlišuje od nejširší zóny (v rozsahu Jihomoravského kraje) nejvíce v podílu bytů v zemědělských usedlostech (4,1 % resp. 16,2 %) a ve vyjíždkové mobilitě obyvatelstva za prací (79,8 % resp. 45,4 %). U zaměstnanosti v zemědělství je poměr 12,0 % ku 23,2 % a u zaměstnanosti v terciérním sektoru 33,6 % ku 27,1 %. „Bariéra“, oddělující příměstskou a krajskou průměrnou strukturu, je mimo region dojíždění za prací I. řádu, ale ještě v rámci složeného regionu dojíždění. Jde o obce jen s relativní vyjíždkovou orientací na Brno, popř. obce spadající pod střediska, jež sama spádují k Brnu (Velká Bíteš, Mor. Krumlov, Pohořelice, Bučovice aj.). Tato střediska jsou slabá a celý pás je rozložen v „mrtvé zóně“ mezi Brnem na jedné straně a silnějšími centry jako Znojmo, Břeclav, Třebíč, Vyškov aj. na straně druhé.

Strukturní urbanizace byla dále konfrontována i rozložením některých kvalitativních ukazatelů sídelního obytného prostředí. Zde však brněnské okolí vykazuje horší parametry než je průměr za širší územní celky. Je-li krajský podíl rovný 100, pak v bytech I. a II. kategorie dosahuje nejbližší příměstský pás jen indexu 86,2, v bytech s vodovodem 84,3 a v bytech s kuchyňskou linkou jen 77,0.

Při redukci jen na venkovské obce ve srovnávaných areálech se projevilo určité převýšení nejbližšího okolí Brna proti celému kraji v podílu bytů I. a II. kategorie (36,1 % resp. 25,4 %) a bytů s kuchyňskou linkou (12,7 % resp. 6,2 %); u bytů s vodovodem je poměr vyrovnaný.

Je zřejmé, že kvalitativní difúze — na rozdíl od strukturní urbanizační difúze — nemusí odpovídat nodální regionalizační stavbě území. Socioekono-

¹⁾ Obce, kde min. 65 % ek. akt. vyjíždí za prací a z nich 80 % do Brna.

mická gravitace většinou sama o sobě nezvyšuje kvalitativní sídelní úroveň příměstské oblasti nad úroveň vytvářenou „autonomně“ v samostatných městských sídlech a ostatních obcích s pozitivním přínosem vlastní ekonomické základny.

LITERATURA

- Bína J. (1976): Některé specifické znaky zázemí měst střední části Jihomoravského kraje. Zprávy GgÚ ČSAV, Brno (v tisku).
- Blažek M. (1969): Vymezení urbanizovaných území v ČSR. Závěrečná zpráva, GgÚ ČSAV, Brno.
- Blažek M. (1974): Urbanizace v ČSR v letech 1961—1970, zejména vývoj urbanizovaných oblastí a okrsků. *Studia geographica* 46, Brno (v tisku).
- Dolgiĭ V. M., Levada J. A., Lévinson A. G. (1974): Urbanizacija kak sociokulturnyj process. *Voprosy geografii*, 96, s. 19—31, Moskva.
- Gřegoričik J., Příkryl Z. a kol. (1973): Koncepce rozvoje regionálních měst a jejich regionů. VÚVA, Brno.
- Kohout B. a kol. (1975): Perspektivní vývoj osídlení a urbanizace ČSR a jeho společensko-ekonomické důsledky. *Terplan* Praha.
- Macka M. (1969): Typologie vyjíždkových oblastí. *Studia geographica*, 1, s. 117—120, Brno.
- Macka M., Bína J. (1977): Poznámky k pojetí územní urbanizace. *Sborník ČSSZ*, 82 : 1, s. 43—49, Praha.
- Pazderová M. (1973): Společenská integrace města a jeho zázemí. VÚVA, Brno.
- Roeseler B., Scherf K. (1976): Socio-economic and territorial aspects of urbanization. XXIII. mezinárodní geografický kongres, sborník 7, s. 310—313, Moskva.
- Vrána O. (1975): Urbanizační proces a jeho vliv na venkovské osídlení v České socialistické republice. *Sborník 5. polsko-českého geografického seminaria*, s. 45—51, Warszawa.
- Zbořil M. a kol. (1975): Tendence perspektivního vývoje struktury osídlení ČSR. VÚVA, Brno.